

Att förklara hemlöshet

Hans Swärd

I artikeln beskriver Hans Swärd olika förklaringsmodeller för hemlöshetens orsaker. Olika begrepp och teorier kring hemlöshet granskas och kritiserar. Ett exempel ges på kommunala variationer i hur hemlöshet ses och hanteras på lokal nivå.

Hans Swärd är professor i socialt arbete vid Lunds universitet. En närmare presentation av projektet "Bostadslöshetspolitik i retorik och praktik – en studie av lokala välfärdsmodeller" (FAS 2002-0341) finns på projektets hemsida: <http://www.soch.lu.se/homeless/index.htm>. Hans Swärd, Socialhögskolan, Box 23, 221 00 Lund, Hans.Sward@soch.lu.se

Ett problem med dagens hemlöshetsforskning är att den är dålig på att förklara hemlösheten och varför människor blir hemlösa. Forskningen har dominerats av tolkningstvister kring administrativa tvärsnittsräkningar av antalet hemlösa vid en viss tidpunkt, beskrivningar av de hemlösas situation, egenskaper och beteenden, analyser av åtgärder som vitas för att ge de hemlösa vård och bostad och analyser av olika hemlöshetsdiskurser. Tar inte forskningen itu med att i ökad utsträckning analysera de grundläggande sociala mekanismer som ligger bakom hemlösheten är det risk för att den blir ointressant och bara upprepar tidigare forskningsresultat, t.ex. att människor som är hemlösa i större utsträckning än andra riskerar att utsättas för fysiska och psykiska skador och sjukdomar. I denna artikel behandlas några förutsättningar för analyser av hemlöshetens orsaker och jag skall ge en översikt av forskningsresultat, modeller och teorier. Artikeln avslutas med en redovisning av pågående forskning om kommunala olikheter som ett sätt att förstå orsaksmekanismer.

Analys av begrepp

Analysen av orsaksförlopp kräver tydliga begrepp och kategorier. Det gäller inte minst hemlöshetsbegreppet som förekommer både i det vetenskapliga språket och i vardags-språket. Det förekommer olika uppfattningarna om begreppets innehåll. Dessutom har uppfattningarna förändrats genom historien om vilka grupper som skall räknas som hemlösa.

Den svenska bostadssociologen Ingrid Sahlin (1992) visar att forskningsperspektiven är beroende av hur hemlösheten definieras och hon skiljer på två typer av definitioner, nämligen *asocialitetsfokuserade* och *bostadsfokuserade*. De asocialitetsfokuserade definitionerna bygger på individuella förklaringsmodeller och utgår från att hemlösheten beror på personliga svagheter, psykisk eller fysisk ohälsa, missbruk eller dålig moral. De bostadsfokuserade definitionerna utgår från strukturella förklaringsmodeller och förklarar hemlösheten som en konsekvens av tillgången på bostäder, bostadspolitiska regleringar, arbetslöshet, luckor i socialpolitiken osv.

En del forskare (Burt 1996; Börjesson & Gullberg 2000) har, som utgångspunkt för olika analyser, listat de olika positioner människor kan ha på bostadsmarknaden på en skala där den ena polen utgörs av "låg grad av trygghet i boendet" och den andra av "hög grad av trygghet". I en orsaksanalys kan man sedan fråga sig varför de olika positionerna uppstått och varför det är så stora skillnader mellan dem. Fördelen med detta angreppssätt är att man kan laborera med många olika positioner och kan frigöra sig från det historiskt belastade hemlöshetsbegreppet. Andra sätt är att specificera olika grupper hemlösa (t.ex. yngre, äldre, män, kvinnor) och analysera om orsakskedjorna skiljer sig åt för grupperna. Ett tredje sätt är att utgå från olika hemlöshetsmönster och undersöka hur de uppkommit. Olika sociala mekanismer är sannolikt verksamma för ungdomar som nyss flyttat hemifrån eller separerat och för kortare tider ställs utan bostad, för den grupp som ständigt pendlar mellan bostadsmarknaden och ett liv i hemlöshet och den lilla grupp som mer permanent står utanför bostadsmarknaden. Ju längre en person har varit hemlös, desto svårare har han i regel att återigen få en lägenhet. En person som har varit hemlös lång tid har inte sådana referenser som många hyresvärdar efterfrågar (uppgifter om tidigare hyresvärdar och registreringar i olika register) och har svårare att behålla tidigare sociala relationer (Swärd 1998).

Granskning av allmänna förklaringar

Olika presstudier har visat (Swärd 2003) att det hos journalister, politiker, socialarbetare och frivilligrepresentanter som uttalar sig förekommer hypoteser om hemlöshetens orsaker som aldrig är prövade och en del är omöjliga att vederlägga. Vissa upprepas så

Socialmedicinsk tidskrift nr 1/2004

ofta att de näst intill kommer att uppfattas som sanningar. Sådana uppfattningar är att hemlösheten till stora delar beror på avinstitutionaliseringen av de gamla mentalsjukhusen eller på den enskildes spritmissbruk. Ofta är det fråga om enfaktorsförklaring, dvs. man utgår från en enda orsak. Hypoteserna bygger ofta på en hög grad av generalisering, eftersom de ibland gör anspråk på att omfatta alla hemlösa och inte bara en viss grupp. Generaliseringar är ganska vanliga i hemlöshetsdiskussionen, t.ex. när det gäller den kvinnliga hemlösheten. Många studier fokuserar på den synliga hemlösheten vilket innebär att de mest utslagna kommer att bilda prototypen för de hemlösa kvinnorna medan andra grupper kommer i skymundan (t.ex. Russel 1991, Golden 1992, Järvinen 1993, Passaro 1996, Ralston 1996, Bill & Joe 2001, Rosengren 2003).

Ett annat problem är att man ofta inte tillräckligt skiljer på orsak och verkan. Man kan observera att det förekommer missbruk och sjukdom hos en del hemlösa som vistas på offentliga platser och drar lätt slutsatsen att de här problemen ligger bakom hemlösheten. Men vi vet inte om det kan vara tvärt om eller om hemlöshet och missbruk betingar varandra i ett ömsesidigt orsaksförlopp där också andra förhållanden spelar in. Vanliga allmänna förklaringarna bör ständigt utsättas för kritisk prövning.

Kritisk granskning av resultat och förklarande teorier

Inom den samhällsvetenskapliga hemlöshetsforskningen finns det olika hypoteser, modeller och teorier om hemlöshetens orsaker. Många kommer från USA och vi vet inte i vilken utsträckning de är tillämpbara på nordiska förhållanden eftersom de inte genomgått en mer systematisk prövning med utgångspunkt i den nordiska välfärds-

modellen.

Historiskt har det förekommit svängningar i vilka förklaringsmodeller som använts. Under vissa perioder har de samhällsinriktade förklaringsmodellerna haft företräde under andra perioder har de individinriktade (Swärd 1998). Michael R. Sosin (1992) talar om fyra olika förklaringsmodeller som haft olika aktualitet vid olika tider. Den första, som enligt Sosin var vanlig bl.a. på 1960- och 1970-talet, hävdar att de hemlösa själva har alienerat sig från samhället och vill leva i samhällets marginal. Även om de aldrig har någon fullständig valmöjlighet kan de alltid göra vissa val inom de ramar som samhällsstrukturen anger.

Den andra förklaringsmodellen utgår från individuella brister. De hemlösa vill ha en bostad men de klarar inte att bo i egen lägenhet på grund av alkoholism, psykisk sjukdom, kriminalitet och missanpassning. Det finns enligt detta perspektiv människor som inte kan leva upp till samhällets krav på skötsamhet och de kommer därför att slås ut eller marginaliseras från bostads- och arbetsmarknaden.

Den tredje förklaringsmodellen knyter hemlösheten till arbets- och bostadsmarknaden. Bristen på arbete, inkomster och färdigheter och en begränsad arbetslivserfarenhet kan t.ex. leda till svårigheter att få arbete, vilket i sin tur kan leda till fattigdom. Vid t.ex. en lågkonjunktur slås de med sämst förutsättning ut. En bostadsmarknad i obalans, dyra hyror och svårigheter för vissa grupper att få bostäder kan leda till hemlöshet.

En fjärde förklaringsmodell betonar sociala och institutionella faktorer. Flera studier visar att de hemlösa saknar ett socialt skyddsnät som kan bistå dem i kriser. De har också i många fall dålig kontakt med samhällets hjälpsystem, når inte fram till rätt hjälpresurs eller blir bollade mellan olika

instanser och hamnar ständigt mitt emellan stolarna. Det har att göra med att vårdutbudet är specialiserat, att ansvarsfördelningen är oklar och att de hemlösa möts av ett oöverblickbart utbud av resurser. Olika moderna trender inom vårdsektorn som betonar egenansvar och självhjälp är inte anpassade till de hemlösas situation och kan också skrämja bort dem från vården. Det finns enligt Sosin studier som tyder på att det finnas ett samband mellan hur samhällets service är organiserad och antalet hemlösa.

Sosin polemiserar mot de båda första förklaringsmodellerna, t.ex. att alkoholism och psykisk sjukdom är den direkta orsaken till hemlöshet. Dessa förhållanden är, enligt Sosin, vanliga bland utsatta grupper. Författaren visar att de flesta forskare jämför hemlösa med vanliga medborgare och jämförelser med andra utsatta och sårbara grupper görs sällan. Det finns många i samhället som lever på gränsen till hemlöshet men bara en liten del av dessa blir hemlösa. Det är därför inte tillräckligt att i allmänna ordalag tala om att fattigdom och utanförskap skapar hemlöshet. Forskarna måste i stället, enligt Sosin, analysera de förhållanden som är direkt avgörande för att vissa personer blir hemlösa, medan andra med ungefär samma förutsättningar inte blir det.

Anne Shlay och Peter Rossi (1992), som har gjort en metaanalys av ett 60-tal hemlöshetsstudier i USA, hävdar att majoriteten av dessa undersökningar visar att hemlösheten har ett samband med hur bostadsmarknaden fungerar, bl.a. en bristande tillgång på små billiga lägenheter. Hyresvärdar har intagit en hårdare attityd vilket inneburit att hyresgäster oftare blivit avhysta från sina bostäder och att allt fler fattiga inte blir hjälpta med bostäder eller vård. Förändringar i familjesammansättningen har inneburit att antalet ensamhushåll ökat, vilket inneburit dels en

ökad sårbarhet för hemlöshet, dels att efterfrågan på mindre lägenheter har ökat, vilket har trängt ut grupper i hemlöshet.

Många forskningsrapporter innehåller enligt Shlay och Rossi listor på faktorer som orsakar hemlöshet och ofta ses hemlösheten ett resultat av en kombination av många s.k. riskfaktorer. De olika faktorerna i sig behöver inte orsaka hemlöshet utan det är frågan om ett mångdimensionellt problem (Shlay och Rossi 1992).

När de hemlösa jämförs med medelbefolkningen finner man i regel en rad särdrag hos dem. De är gifta i mindre utsträckning än människor i allmänhet, de lever oftare ensamma, de har inte någon längre teoretisk utbildning, de kommer från splittrade hem, de har ofta haft problem i skolan och på arbetsmarknaden och de har oftare än befolkningen i övrigt haft kontakt med alkoholkliniker och psykiatriska kliniker. Problemet är att man inte vet om dessa särdrag också har orsakat hemlöshet. Rossi och Wright (1987) menar dock att tre faktorer kan urskiljas som ligger bakom hemlösheten i USA, nämligen extrem fattigdom, förekomsten av handikapp som orsakat fysisk eller psykisk ohälsa samt ett bristande socialt kontaktnät.

Andra studier har visat att det finns könskillnader. Betty G. Russel (1991) visar att kvinnor i hög utsträckning hamnar i hemlöshet vid familjevåld och vid skilsmässor och separationer. Kvinnor har också, även om de lever åtskilda från sina barn, ofta kontakt med barnen samt när ett starkt hopp om att kunna återfå vårdsnaden om dem och har därför i flera fall lättare att ta sig ur hemlösheten än vad män har.

Många av de moderna studierna har en dynamisk ansats och försöker att länka ihop makro- och mikroförklaringar. Socioekonomisk struktur, åtgärdssystemens utformning och funktion, förekomsten av sociala nät-

verk och individuellt handlande kan samverka och betinga varandra. Jennifer Dear och Michael Wolch (1987) är exempel på forskare som genom olika fallstudier visar hur strukturella förändringar och myndighetsbeslut ger dominoeffekter som leder till att individer ställs utan bostad. Wolch, Dear och Akita (1988 s. 445 ff) presenterar också en modell för hur en hemlöshetsprocess kan se ut. Modellen är USA-präglad, men poängen är att de söker länka ihop orsaksmekanismer på makro- och mikronivå.

Först förekommer strukturella förhållanden på nationell nivå, vilka verkar långsiktigt. Långsiktiga förändringar i ekonomin, och i välfärdssystemen och demografiska förhållanden påverkar bostadsmarknadens utbud, t.ex. av mindre billiga lägenheter där fattiga människor kan bo och känna sig hemma. Avinstitutionaliseringen inom psykiatri men också inom andra vårdområden har ökat efterfrågan på små billiga lägenheter, vilket också de senaste decenniernas arbetslöshet och fattigdom har gjort. Även arbetsmarknadens struktur och möjligheterna för utbildade att kunna försörja sig, indragningar i välfärdssystem som drabbar fattiga är andra exempel på strukturella faktorer som kan öka efterfrågan på billiga bostäder. Strukturella förhållanden leder till att en grupp i samhället blir potentiellt hemlösa, dvs. personer som lever nära fattigdomstreck och riskerar att slås ut från bostadsmarknaden. Ogymsamma händelser kan senare leda till att individer ur den marginaliserade gruppen slås ut och mister sin bostad. En del av dem som mister sin bostad riskerar att bli kvar i hemlöshet för lång tid och kan fastna i en hemlöshetskultur.

Delvis har sådana här förklaringar förekommit i den nordiska hemlöshetsdiskussionen. På 1960-talet hävdade socialmedicinaren Gunnar Inghe att hemlösheten var

ett samhällsproblem och inte uteslutande ett individuellt problem, som många ansåg vid denna tid. Senare har hänvisningar ofta gjorts till Walter Korpi (1971) modell, som förklarar varför människor hamnar i fattigdom. Korpi talar om olika orsaksfaktorer som kan förklara varför människor marginaliseras. Han talar om grundläggande faktorer (klassamhällets ojämlika resursfördelning som kan leda till fattigdom), betingade faktorer (som ökar risken för fattigdom, t.ex. bosättningsort, kön, ålder, uppväxtförhållanden) och utlösande faktorer (sjukdom, arbetslöshet, skilsmässa, makes död eller flyttningar). Nordentoft och hennes kollegor har använt en nivåmodell i ett socialmedicinskt forskningsprojekt i Köpenhamn (Nordentoft 1994). På en *överordnad nivå* verkar strukturella förändringar på arbets- och bostadsmarknaden, t.ex. tillgång på billiga bostäder och tillgång på arbetsplatser som inte ställer krav på yrkesutbildning eller särskild kompetens. Vidare behandlas styrkan hos de primära nätverken i lokalsamhället, omfattningen av alkohol- och narkotikamissbruk i samhället, avinstitutionaliseringen inom psykiatri och graden av samhällets ansvar för medborgarna. På en mellannivå analyserar forskarna *bakgrundsförhållanden* som kan få betydelse senare i livet, t.ex. institutionsvistelser i barndomen, föräldrarnas socialgruppsstillhörighet, tidigare boendeförhållanden m.m. På en *individuell nivå* behandlas orsaker, som förekomsten av psykiska sjukdomar, missbruk och tillgång till hjälpresurser i omgivningen och individens förmåga att utnyttja dem.

Pågående forskning om kommunala skillnader

Även om de flesta teorier i dag utgår från att många olika faktorer avgör om någon skall bli hemlös finns det förvånansvärt få studier

som mer konkret demonstrerar de processer och mekanismer som binder ihop makro- och mikroförklaringar. Forskarna skyller ofta på dåliga data, att hemlöshetstalen är små, att det är svårt att hitta tydliga samband och att det är svårt att följa hemlösa under längre perioder och göra upprepade intervjuer. I ett pågående projekt försöker vi komma åt en del av problemet genom att studera kommunala skillnader i bostadslöshetens uttrycksformer och hantering¹, vilket kan ge en ökad förståelse för verksamma orsaksmekanismer. I de kommuner som ingår i undersökningen (Stockholm, Malmö, Kristianstad och Eskilstuna) använder man sig av lite olika definitioner av vilka som skall räknas som hemlösa eller bostadslösa. I en av de båda mindre kommunerna tillämpas i praktiken en mycket snäv definition som bygger på antaganden om de hemlösas avvikelse och asocialitet medan man i en av de större städerna räknar in olika grupper, däribland en grupp stora barnfamiljer. De bakomliggande mekanismerna ser lite annorlunda ut för å ena sidan en arabisk barnfamilj med 9 barn som blivit vräkt från en 2-rumslägenhet i ett av miljonprogrammets område i Malmö och som bor på hotell för att ingen fastighetsägare vill ta emot familjen och å andra sidan en missbrukare som sedan lång tid bor på härbärke i Kristianstad. Även om det finns gemensamma nämnare i form av fattigdom och maktlöshet, finns det också stora skillnader i bostadsmarknadens utseende och myndigheternas åtgärder som har betydelse i analysen av orsaker. I de expanderande storstadsregionerna är en del av hemlösheten kopplad till en överhettad bostadsmarknad, stor brist på billiga mindre lägenheter och höga fattigdomstal bland dem som riskerar att drabbas av hemlöshet. Även om strukturella förhållanden är viktiga kan de inte helt förklara all hemlöshet. Även

kommuner med en bostadsmarknad i relativ balans redovisar ett antal hemlösa. Av allt att döma har också kommunala ambitioner och åtgärdsprogram, samarbetet mellan olika myndigheter och frivilligorganisationer betydelse (jfr. Nordfeldt 1999). I vår pågående studie av olika kommunala välfärdsmodeller har vi i viss utsträckning möjligheter att göra sådana analyser liksom analyser av de mekanismer som är verksamma när nya grupper hemlösa uppstår. Ett exempel på detta är att man för några år i Malmö började redovisa flera stora bostadslösa barnfamiljer, som antingen placerades på hotell eller i olika provisoriska boenden i baracker i avvaktan på att de skulle slussas in på bostadsmarknaden. En närmare analys bör kunna ge en uppfattning om hur olika orsaksmekanismer på makro- och mikronivå hänger ihop. En annan viktig fråga handlar om hur vårdutbud och framför allt hälsovården är organiserad och vad det betyder för möjligheterna att få och kunna behålla en bostad.

Litteratur

- Bill Edgar & Joe, Dorety (2001) Women and Homelessness in Europe. Pathways, services and experiences, Bristol: FEANTSA & The Policy Press.
- Burt, Martha R. (1996) "Homelessness: Definitions and Counts", Homelessness in America (ed. Jim Baumohl), Arizona: The Oryx Press.
- Dear, Michael & Jennifer R. Wolch (1987) Landscapes of Despair. From deinstitutionalization to homelessness, Cambridge: Polity Press.
- Golden, Stephanie (1992) The Women Outside. Meanings and Myths of Homelessness, Barkely: University of California Press.
- Gullberg, Anders & Börjeson, Martin (2002) "Att undersöka grupper i svaga positioner på bostadsmarknaden" i Weddig Runquist & Hans Swärd (red) Hemlöshet, En antologi om olika perspektiv och förklaringsmodeller, Stockholm: Carlssons.
- Järvinen, Margaretha (1993) De nya hemlösa, kvinnor, fattigdom, vold, Holte: Soc. Pol.
- Korpi, Walter (1971) Fattigdom i välfärden, Stockholm: Tidens förlag.
- Nordentoft, Merete (1994) Hjemløshed, social integration og livskvalitet hos psykiatriske patienter i København, Köpenhamn: Foreningen af Danske Lægestuderens Forlag.
- Nordfeldt, Marie (1999) Hemlöshet i välfärdsstaden : en studie av relationerna mellan socialtjänst och frivilliga organisationer i Stockholm och Göteborg. Uppsala: Kulturgeografiska institutionen.
- Passaro, Joanne (1996) The Unequal Homeless, Men on the Streets, Women in Their Place, Routledge: New York and London.
- Rosengren, Anette:2003) Mellan ilska och hopp. Om hemlöshet, droger och kvinnor. Stockholm: Carlssons.
- Rossi, Peter H. & James D. Wright (1987) "The Determinants of Homelessness", Health Affairs, Springs:19-32.
- Russel, Betty G. (1991) Silent Sisters: An Ethnography of Homeless Women, New York: Braun-Brumfield Inc.
- Sahlin, Ingrid (1992) Begreppet "hemlös". En kritisk granskning av använda definitioner, Karlskrona: Boverket.
- Shlay, Anne B. & Peter H. Rossi (1992) "Social Science Research and Contemporary Studies of Homelessness", Annual Review of Sociology 18: 129-160.
- Sosin, Michael R. (1992) "Homeless and Vulnerable Meal Program Users: A Comparison Study", Social Problems (39) 2:170-185.
- Sosin, Michael R., Irving Piliavin & Herb Westorf (1990) "Toward a Longitudinal Analysis of Homelessness", Journal of Social Issues (46) 4: 157-174.
- Swärd, Hans (1998) Hemlöshet. Fattigdomsbevis eller välfärdsdilemma? Lund: Studentlitteratur.
- Swärd, Hans (2003) "När de hemlösa får en röst. Den nordiska gatutidningsrörelsen" i Helena Blomberg, Christian Kroll, Tommy Lundström & Hans Swärd (red) Sociala problem och socialpolitik i massmedier. Lund: Studentlitteratur.
- Timmer, Doug A., D. Stanley Eitzen & Kathryn D. Talley (1994) Paths to Homelessness. Extreme Poverty and the Urban Housing Crisis, Boulder/San Francisco/Oxford: Westview Press.
- Wolch, Jennifer R., Michael Dear & Andrea Akita (1988) "Explaining homelessness", APA Journal, Autumn: 443-453.

Noter

- 1 Bostadslöshetspolitik i retorik och praktik – en studie av lokala välfärdsmodeller (FAS 2002-0341) Studien är ett samarbetsprojekt mellan forskargruppen vid Stora Sköndal och Socialhögskolan i Lund. Forskare som i olika utsträckning deltar i projektet är Marcus Knutagård och Christina Caspar och Hans Swärd från Lund och Lars Svedberg, Marie Nordfeldt, Lars-Erik Olsson och Martin Börjeson från Ersta & Sköndal högskola.